

I. ARTYKUŁY

STANISŁAW KOZYR-KOWALSKI

FUNKCJE TEORII ŚRODKÓW PRODUKCJI MATERIALNEJ W BADANIU FORMACJI SPOŁECZEŃSTW WSPÓŁCZESNYCH

Teoria środków produkcji materialnej — podobnie jak związane z nią integralnie inne podteorie materialistyczno-historycznej teorii struktury gospodarczej, takie jak: teoria sił wytwórczych, teoria stosunków własności jako zjawisk ekonomiczno-społecznych, teoria sposobów produkcji materialnej, teoria klas i warstw społecznych — jest nie tylko narzędziem naukowej analizy gospodarki jako całości, lecz także środkiem badania społeczeństwa jako całości.

I. FUNKCJE TEORII ŚRODKÓW PRODUKCJI W BADANIU FORMACJI SPOŁECZEŃSTWA

Jeśli chcemy to wykazać, musimy użyć teorii środków produkcji materialnej — zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami¹ — jako narzędzia teoretyczno-metodologicznego w stawianiu i rozwiązywaniu:

1) problemu identyfikacji gospodarki w formacji danego społeczeństwa i odróżniania bazy ekonomicznej od struktur niegospodarczych;

2) problemu wstępnego określenia osobliwości poszczególnych rodzajów nadbudowy społeczeństwa;

3) problemu określenia sposobów wpływania struktury gospodarczej na różne rodzaje nadbudowy;

4) problemu określenia sposobów wpływania nadbudów na strukturę gospodarczą;

5) problemu określania sposobów warunkowania przez bazę pozaekonomiczną efektywności poszczególnych rodzajów nadbudowy.

Pełna, czyniąca zadość wymogom naukowym teorii materializmu hi-

¹ St. Kozyr-Kowalski, *Teoria środków produkcji materialnej a społeczeństwa współczesne*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1982, nr 3.

storycznego, realizacja tego zadania jest oczywiście niemożliwa w tym artykule. Wymagałaby ona napisania grubej książki lub nawet kilku takich książek. Musimy więc poprzestać na bardzo szkicowym i wstępnym przedstawieniu wspomnianych wyżej funkcji teorii środków produkcji materialnej w badaniu formacji społeczeństwa. Dwie pierwsze funkcje metodologiczne teorii środków produkcji materialnej omówimy przy tym łącznie.

Jeśli pojęcie gospodarki ma mieć jakikolwiek sens w myśleniu naukowym i w praktyce codziennego życia ludzi, to musi przynajmniej obejmować środki produkcji materialnej, czyli przedmioty i środki pracy materialnej oraz występujące między nimi stosunki warunkowania. To zaś oznacza, że będąca niepozbywalnym elementem materializmu historycznego, teoria środków produkcji materialnej byłaby niestosowna w badaniu społeczeństw współczesnych tylko wtedy, gdyby społeczeństwa te mogły istnieć, funkcjonować i rozwijać się bez istnienia i funkcjonowania produkcji materialnej i jej środków. Wypowiedziane przed chwilą twierdzenia mają charakter oczywisty i banalny. Z tych banalnych i oczywistych twierdzeń wyjściowych wynika jednak cały zastęp mniej już banalnych konsekwencji teoretycznych.

II. TEORIA ŚRODKÓW PRODUKCJI A NADBUDOWA PRAWNOPOLITYCZNA W SPOŁECZEŃSTWACH SOCJALISTYCZNYCH

Pierwsza z tych konsekwencji dotyczy kryterium odróżniania gospodarki od nadbudowy prawnopolitycznej w społeczeństwach współczesnych, a zwłaszcza w społeczeństwach socjalistycznych. Owo kryterium możemy sformułować następująco: w społeczeństwie socjalistycznym, podobnie jak we wszelkim innym społeczeństwie ludzkim, środki produkcji materialnej stanowią element bazy ekonomicznej, struktury gospodarczej bez względu na to, kto jest ich formalnoprawnym lub rzeczywistym właścicielem: naród, państwo, społeczeństwo, rodzina.

Radykalne zwiększenie się w społeczeństwach socjalistycznych tego typu własności, który w języku dogmatyki formalnoprawniczej nazywa się „własnością państwową”, nie może oznaczać, nie tylko dla materializmu historycznego, lecz i dla wszelkiej takiej teorii społeczeństwa jako całości, w której pojęciu gospodarki przysługuje w ogóle jakiś sens, kurczenia się w tych społeczeństwach struktury gospodarczej na rzecz struktury prawnopolitycznej, „zmierzchu roli gospodarki” wskutek zwiększania się roli państwa. Wprost przeciwnie. Jeśli jednym z elementarnych, a zarazem fundamentalnych, kryteriów ustalania miejsca gospodarki w życiu społecznym ludzi, uczynimy liczbę przedmiotów i środków pracy materialnej oraz stosunków warunkowania między nimi, to nieodparcie nasunie się wniosek, że we wszystkich bez wyjątku społeczeństwach socjalistycznych struktura ekonomiczna jest dziś o wiele

bogatsza i bardziej rozwinięta niż to miało miejsce wówczas, gdy dominowała w nich prywatna, „niepaństwowa” własność środków produkcji. Historia społeczeństw socjalistycznych będzie wówczas historią wzrostu i rozszerzania się, nie zaś kurczenia i zmierzchu, miejsca zajmowanego przez gospodarkę w formacji społeczeństwa.

Uznanie środków produkcji materialnej za nieeliminowalny składnik bazy ekonomicznej społeczeństw socjalistycznych stawia równocześnie na porządku dziennym problem stosunku właściwej materializmowi historycznemu kategorii „nadbudowa prawnopolityczna” do obiegowego pojęcia „państwa”. W myśleniu potocznym oraz w wielu niemarksistowskich i przedmarksowskich teoriach społeczeństwa (np. w Hegla *Filozofii państwa i prawa*) rozumie się przez państwo taką instytucję, która ma najwyższą władzę zwierzchnią na danym terytorium, która dysponuje monopolem proklamowania i egzekwowania norm prawnych, monopolem zajmowania się pewnymi sprawami publicznymi, wreszcie monopolem stosowania środków przemocy materialnej. W świetle takiej koncepcji państwa wszystkie, bez wyjątku, działania i czynności członków obiegowo rozumianych instytucji państwowych, (rządu, centralnych i lokalnych organów administracji) oraz wszystkie, bez wyjątku, dobra materialne i duchowe, nie będące obiektem prywatnej i osobistej własności, jawią się jako elementy struktury prawnopolitycznej społeczeństwa. Łatwo zauważyć, że milczącą przesłanką obiegowej koncepcji państwa jest utożsamienie gospodarki w ogóle z gospodarką opartą na prywatnej własności środków produkcji. W koncepcji tej zostaje wykluczona a priori możliwość istnienia nowoczesnych, obejmujących cały naród lub wiele narodów, typów wspólnej własności obiektywnych warunków pracy.

Stosowane przez Marksa i Engelsa pojęcie nadbudowy prawnopolitycznej nie może być utożsamiane z obiegowym rozumieniem państwa przede wszystkim dlatego, że pojęcie państwa w obiegowym sensie tego słowa, obejmuje olbrzymią sferę zjawisk, które nawet przy najbardziej prymitywnej koncepcji gospodarki muszą być uznane za zjawiska par excellence gospodarcze, a więc za elementy bazy ekonomicznej danego społeczeństwa. Sam Marks posługuje się wprawdzie dosyć często w swoich tekstach obiegowym pojęciem państwa, ale pełni ono wówczas nie tyle funkcję kategorii teoretycznej, służącej analizie społeczeństwa jako całości, co funkcję kategorii heurystycznej.

Kategoria heurystyczna jest zaś taką kategorią, 1) która zostaje wzięta z języka codziennego lub z innej teorii, 2) której tymczasowo używa się do wstępnego oznaczenia i analizy danych empirycznych, 3) która służy jedynie jako środek do wypracowania precyzyjniejszych, bardziej wartościowych poznawczo kategorii teoretycznych i 4) zostaje w końcu odrzucona i wyparta przez te kategorie, które dzięki niej powstały.

Kiedy Marks używa więc obiegowego pojęcia państwa w analizie

azjatyckiej formacji ekonomicznej społeczeństwa² pisząc, że państwo było w Azji „naczelnym właścicielem ziemi”, nie traktuje wówczas całego państwa jako nadbudowy prawnopolitycznej, lecz uważa państwową własność ziemi za element bazy ekonomicznej. Marks ujawnia zresztą natychmiast heurystyczny sens, przyjętego z prawa i stosowanego przez współczesnych mu badaczy, pojęcia „państwa — właściciela ziemi” pisząc, że oznacza ono takie stosunki ekonomiczne, azyli bazowe, jak „koncentrację własności ziemi w skali narodowej”, czyli gospodarkę scentralizowaną, zarządzaną w sikali narodu oraz „zarówno prywatne, jak i wspólne posiadanie oraz użytkowanie ziemi”³. Również dla Engelsa, analizującego w *Anty-Dühringu* azjatycką formację ekonomiczną społeczeństwa, państwo jako właściciel ziemi jest takim samym elementem bazy społeczeństwa, jak wiejska wspólnota produkcyjna w Azji lub prywatny właściciel ziemi w Europie⁴.

Jeśli w badaniu formacji społeczeństwa pragnie ktoś zachować obiegowe pojęcie państwa, to powinien wówczas pamiętać, że tak rozumiane państwo nie będzie oznaczać całkowicie odrębnej, całkowicie różnej jakościowo od gospodarki, podstruktury społeczeństwa jako całości. Nie będzie wówczas miało sensu także pytanie: jaką rolę odgrywa w społeczeństwie socjalistycznym państwo w stosunku do roli odgrywanej w nim przez bazę ekonomiczną? Sensownym z punktu widzenia materializmu historycznego, przy zastosowaniu obiegowego pojęcia państwa, może być tylko pytanie: w jakim stosunku wzajemnym pozostają w socjalistycznej formacji społeczeństwa „państwowoekonomiczne” elementy bazy do „spółdzielczoekonomicznych”, „prywatnoekonomicznych” i „osobistoeconomicznych” jej elementów? lub pytanie: w jakim stosunku pozostają wobec siebie w społeczeństwach socjalistycznych struktury „ekonomicznopaństwowe” (bazowe) od struktur „pozaekonomicznopaństwowych” (nadbudowowych)?

Cóż oznacza więc kategoria „nadbudowy prawnopolitycznej” społeczeństwa w teorii materializmu historycznego, skoro nie jest ona tożsama z takim pojęciem państwa, którym posługują się mowa potoczna i niemarksistowskie koncepcje formacji społeczeństwa?

Mianem nadbudowy prawnopolitycznej oznaczali klasycy marksizmu przede wszystkim instytucje publicznej przemocy materialnej, takie odrębne i jakościowo różne od produkcji i wymiany

² Pojęciem ekonomicznej formacji społeczeństwa (ökonomische Gesellschaftsformation) oznaczamy za Marksem jedynie gospodarkę danego społeczeństwa, natomiast pojęcie formacji społeczeństwa (Gesellschaftsformation) odnosimy do społeczeństwa jako całości. Dokładniej analizując różnicę między tymi kategoriami w artykule *Baza — nadbudowa a formacja społeczeństwa*, *Studia Socjologiczne* 1979, nr 2, s. 5 - 34.

³ K. Marks, *Kapitał*, t. III, cz. 2, Warszawa 1959, s. 368.

⁴ K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. XX, Warszawa 1972, s. 196.

dóbr materialnych struktury społeczne, jak: wojsko, policję, sądy, więzienia i takie różne jakościowo od pracy, tworzącej dobra materialne, prace i działania ludzkie, jak: wojna, wykrywanie, osądzanie i umieszczanie w więzieniach przestępców, tworzenie aktów prawnych i gwarantowanie ich za pomocą środków przymusu. Różnica między bazą ekonomiczną społeczeństwa a jego nadbudową prawnopolityczną przejawia się też w świetle teorii materializmu historycznego jako różnica między środkami produkcji materialnej a środkami przemocy materialnej, między samolotem rozsiewającym nawozy sztuczne — środkiem pracy materialnej, a samolotem niszczącym zakłady produkcyjne — środkiem przemocy materialnej.

III. O PRZEKSZTAŁCANIU SIĘ PAŃSTWA W „PÓLPAŃSTWO” W SOCJALISTYCZNEJ FORMACJI SPOŁECZEŃSTWA

Jedno ze źródeł przeświadczenia, że socjalistyczna formacja społeczeństwa jest określana nie przez bazę ekonomiczną, lecz przez nadbudowę prawnopolityczną, stanowi fakt, że o ile Marks używał dosyć często obiegowego pojęcia państwa w charakterze środka heurystycznego dla analizy struktur ekonomicznych, to Engels — zwłaszcza w *Pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa* oraz Lenin w *Państwie a rewolucji* podjęli próbę wyraźnego ograniczenia pojęcia państwa do „instytucji publicznej przemocy” (Einrichtung einer öffentlichen Gewalt), do „aparatu ucisku i przemocy”, „organu panowania pozaekonomicznego” jednych klas społecznych nad innymi. Pojęcie państwa pokrywa się w zasadzie z pojęciem nadbudowy prawnopolitycznej społeczeństwa wtedy i tylko wtedy, gdy rozumiemy państwo tak, jak je określali Engels i Lenin. Koncepcja Engelsa i Lenina pozwala mówić sensownie o wzroście roli państwa w życiu społeczeństw socjalistycznych w stosunku do epoki burżuazyjnej tylko wtedy, gdy oznacza ta myśl to samo, co teza mówiąca o wzroście roli przemocy materialnej w socjalistycznej formacji społeczeństwa. Wiadomo jednak powszechnie, że to właśnie z myśli Engelsa i Lenina wywodzi się prognoza, że proces historycznego przejścia od socjalistycznej do komunistycznej formacji społeczeństwa będzie się charakteryzować stopniowym obumieraniem państwa, przekształcaniem się — jak powiada Lenin w *Państwie a rewolucji* — państwa w „półpaństwo”⁵. Przez „obumieranie państwa” rozumiał Lenin proces osłabiania monopolizacji posługiwania się środkami przymusu przez wyodrębnione spośród ogółu społeczeństwa i zawodowo wyspecjalizowane w tym względzie grupy ludzi. Nie jest to jednak jedyny sens Engelsowskiej i Leninowskiej koncepcji „obumierania państwa”. Oznacza ona także przekształcanie się tradycyjnie pojmowanych instytucji

⁵ W. I. Lenin, *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa 1978, s. 534.

państwowych w instytucje „półpaństwowe”, tzn. stawanie się coraz większej liczby prac i działań wykonywanych przez funkcjonariuszy aparatu państwowego oraz coraz większej liczby materialnych i duchowych środków wykonywania owych prac i działań, integralnym i nieeliminowalnym elementem struktury ekonomicznej socjalistycznej formacji społeczeństwa. Tylko dla kogoś, kto utożsamia gospodarkę w ogóle z gospodarką drobnego chłopa, rzemieślnika, z typową dla wczesnych faz rozwojowych formacji burżuazyjnej gospodarką większego lub mniejszego kapitalisty — przedsiębiorcy, kierowanie i zarządzanie procesami produkcji materialnej będzie elementem bazy ekonomicznej społeczeństwa wtedy, gdy odbywa się wewnątrz poszczególnego przedsiębiorstwa, a stanie się elementem nadbudowy prawnopolitycznej wtedy, gdy dokonuje się w skali narodowej i międzynarodowej. Jeśli uwolnimy się natomiast od presji archaicznych, zrodzonych w warunkach gospodarki drobnomieszczańskiej, drobnochłopskiej i wczesnoburżuazyjnej, stereotypów myślowych, jeśli porzucimy obcy materializmowi historycznemu Robinsowski punkt widzenia, jeśli wreszcie będziemy pamiętać, że jedną z osobliwych cech gospodarki socjalistycznej jest uzgadnianie, organizowanie i planowanie procesów produkcji i wymiany dóbr materialnych w skali całego kraju, narodu lub wielu narodów, to będziemy musieli uznać większość funkcji wykonywanych przez narodowe i lokalne ogniwa administracji państwowej nie za elementy nadbudowy prawnopolitycznej, lecz za typowy dla nowoczesnych społeczeństw w ogóle, a społeczeństw socjalistycznych w szczególności, składnik właściwej im bazy ekonomicznej, nie za wskaźnik roli ekonomicznej „państwa” w społeczeństwach socjalistycznych, lecz za wskaźnik przekształcania się państwa w „półpaństwo”, za oznakę wykonywania przez takie osoby, które są równocześnie nosicielami stosunków ekonomicznych (bazowych), jak i prawnopolitycznych (nadbudowowych) coraz większej liczby prac i działań, które są niepozbywalnym elementem wszelkiej scentralizowanej, zorganizowanej w skali całego kraju i narodu, bazy ekonomicznej społeczeństwa⁶.

⁶ Wydaje się nam, że tak pojęty proces przekształcania się państwa w półpaństwo, w element bazy ekonomicznej społeczeństwa socjalistycznego miał na myśli Engels, gdy pisał: „Pierwszy akt, w którym państwo występuje rzeczywiście jako przedstawiciel całego społeczeństwa — przejęcie środków produkcji w imieniu społeczeństwa — jest zarazem jego ostatnim samodzielnym aktem jako państwa. Ingerowanie przemocy państwowej (Staatsgewalt) w stosunki społeczne staje się zbyteczne kolejno we wszystkich dziedzinach i ustaje samo przez się. Zamiast rządzenia osobami występuje zarządzanie rzeczami i kierowanie procesami produkcji. Państwo nie zostaje zniszczone, lecz obumiera” [podkr. St. K. K.]. Por. K. Marks, F. Engels, *Ausgewählte Schriften*, Bd. II, Berlin 1968, s. 135.

Podobne rozumienie jednego z aspektów procesu „obumierania państwa” występuje też w artykule Engelsa o autorytecie: „Wszyscy socjaliści są zgodni co do tego, że polityczne państwo, a wraz z nim autorytet polityczny znikną w następ-

Przejawem procesu przekształcania się instytucji państwowych w instytucje półpaństwowe, przejawem procesu obejmowania przez bazę ekonomiczną coraz większej liczby prac i działań wykonywanych przez pracowników „instytucji państwowych” jest fakt, że nawet tak czysta postać nadbudowy prawnopolitycznej wszelkiego społeczeństwa, jak armia, funkcjonuje coraz częściej w socjalistycznej formacji społeczeństwa jako element jej struktury gospodarczej. Gdy żołnierze obsługują takie nowoczesne środki przemocy materialnej jak czołgi, działa, rakiety i samoloty, to zarówno te środki, jak i ich obsługiwanie stanowią element nadbudowy prawnopolitycznej społeczeństw socjalistycznych. Gdy natomiast budują drogi i mosty, wznoszą budynki dla celów własnych lub publicznych, gdy pracują w kopalniach lub w budownictwie przemysłowym i mieszkalnym, wówczas zarówno używane przez nich środki produkcji materialnej, jak i wykonywana przez nich praca, stają się takim samym elementem struktury gospodarczej społeczeństw socjalistycznych, jakim są środki produkcji materialnej, obsługiwane przez pracowników cywilnych.

Mówiliśmy już, że teoria struktury gospodarczej, wraz ze składającymi się nań podteoriemi dotyczącymi poszczególnych aspektów tej struktury, pełni w badaniu społeczeństwa jako całości pięć zasadniczych funkcji metodologicznych. Druga z tych funkcji polega na wstępnym określeniu osobliwości poszczególnych rodzajów nadbudowy społeczeństwa. Materialistyczno-historyczna teoria środków produkcji materialnej objawia swoją funkcję wstępnego określenia osobliwości nadbudowy prawnopolitycznej przede wszystkim poprzez wskazanie, że marksistowskie pojęcie nadbudowy prawnopolitycznej nie może być utożsamiane z obiegową koncepcją państwa i że obiegowe pojęcie państwa nie może być używane jako całkowicie odrębna jakościowo, w stosunku do marksistowskiego pojęcia bazy ekonomicznej, jednostka analizy społeczeństwa jako całości. Już tak elementarny składnik właściwej materializmowi historycznemu teorii struktury ekonomicznej społeczeństwa, jakim jest teoria środków produkcji materialnej, wskazuje też, że funkcja odrębnej, w stosunku do pojęcia gospodarki, jednostki analizy formacji społeczeństwa nie może być powierzona obiegowemu pojęciu rodziny. Przez rodzinę rozumie się zarówno w obiegowym myśleniu, jak i w wielu niemarksistowskich teoriach społeczeństwa jako całości, ogół działań wykonywanych wspólnie lub pojedynczo, w domu lub poza domem, przez osobników związanych więzami małżeństwa lub pokrewieństwa biologicznego: rodziców i dzieci, dalszych i bliskich krewnych. Gdybyśmy uznali,

stwie najbliższej rewolucji społecznej, a to oznacza, że funkcje publiczne utracą swój polityczny charakter i przekształcą się w proste funkcje administracyjne, strzegące prawdziwych interesów społecznych. K. Marks, F. Engels, *Ausgewählte Schriften*, Bd. I, Berlin 1976, s. 602 [podkr. St. K. K.].

że tak rozumiana rodzina stanowi jakościowo i całkowicie odrębną, w stosunku do gospodarki, podstrukturę społeczeństwa, to musielibyśmy wyłączyć wszystkie środki produkcji materialnej, której właścicielami są rodziny chłopskie i wszystkie wykonywane przez członków tych rodzin prace materialne (m. in. produkcję roślinną i zwierzęcą) ze sfery bazy ekonomicznej współczesnego społeczeństwa polskiego. Pojęcie gospodarki zostałoby wówczas zawężone tylko do tych środków produkcji materialnej, które są obsługiwane przez jednostki, nie związane stosunkiem pokrewieństwa i małżeństwa. Takie rozumienie rodziny stanowi zasadniczą przesłankę wszystkich tych koncepcji, z których wynikać ma wniosek, że teza materializmu historycznego o określaniu formacji społeczeństwa przez strukturę gospodarczą „nie stosuje się” do społeczeństw przedburżuazyjnych w ogóle, a do społeczeństw rodowo-plemiennych w szczególności⁷. Niestosowność materializmu historycznego w badaniu społeczeństw socjalistycznych uzasadnia się natomiast o wiele częściej poprzez powoływanie się na rolę, odgrywaną w nich przez taką formę świadomości społecznej, jaką jest nauka.

IV. TEORIA ŚRODKÓW PRODUKCJI A REDUKCJONIZM SCJENTYSTYCZNY, ETATYSTYCZNY I EKONOMICYSTYCZNY

Przez naukę jako podstrukturę formacji społeczeństwa rozumieją wyznawcy opinii o niestosowności materializmu historycznego w badaniu społeczeństw współczesnych nie tylko te rodzaje prac i działań, które — mówiąc językiem Marksa — produkują takie dobra duchowe jak: teorie i hipotezy naukowe, nie tylko te rezultaty badań i odkryć, które funkcjonują jako duchowe środki dalszych prac i działań naukowych, lecz także wszystkie te dziedziny życia społecznego, do których przeniknęły i w których funkcjonują produkty badań naukowych. Konsekwencją utożsamiania nauki z ogółem jej produktów jest z jednej strony r e d u k c j o n i z m s c j e n t y s t y c z n y, polegający na zatarcu jakościowych różnic między nauką, gospodarką i innymi nadbudowami, z drugiej zaś strony — zamknięcie lub ograniczenie możliwości wartościowego teoretycznie określenia osobliwości nauki, zarówno jako podstruktury formacji społeczeństwa, jak i jako jednego z rodzajów pracy ludzkiej. Objęcie mianem nauki wszystkich społecznych form konsumpcji, wytwarzanych przez nią produktów, prowadzi bowiem do wniosku, że stosowane w produkcji dóbr materialnych duchowe środki pracy materialnej nie są integralnym i nieeliminowalnym w społeczeństwach nowoczesnych ele-

⁷ Por. krytykę typowych argumentów, wysuwanych na rzecz tezy o niestosowności materializmu historycznego w badaniu społeczeństw rodowo-plemiennych w artykule cytowanym w przypisie 2.

mentem struktury środków produkcji, struktury sił wytwórczych wreszcie całej bazy ekonomicznej, lecz stanowią element nadbudowy społeczeństwa, formę jego świadomości społecznej. W podobny sposób można zatrzeć różnice jakościowe nie tylko między nauką a gospodarką, lecz także między nauką jako rodzajem nadbudowy i formą świadomości społecznej a nadbudową prawnopolityczną, sztuką, rozrywką, gdyż we wszystkich tych podstrukturach społeczeństwa jako całości konsumuje się, w większym lub mniejszym stopniu, produkty nauki.

Właściwa materializmowi historycznemu teoria środków produkcji materialnej nie tylko chroni badacza społeczeństwa jako całości przed redukcjonizmem scjentyistycznym i etatystycznym, przed redukcją ogółu lub większości zjawisk społecznych do nauki lub państwa, przed traktowaniem materialnych i duchowych środków produkcji materialnej jako elementów świadomości społecznej lub części nadbudowy prawnopolitycznej, lecz daleka jest także od przeciwstawiania redukcjonizmowi scjentyistycznemu lub etatystycznemu redukcjonizmu ekonomicystycznego. Teoria środków produkcji materialnej nie pozwala bowiem ani włączyć do struktury gospodarczej społeczeństwa ogółu wytworów produkcji materialnej, ani uznać wszelkich postaci konsumpcji dóbr materialnych za elementy bazy ekonomicznej. Proste przeciwstawienie redukcjonizmowi scjentyistycznemu lub etatystycznemu redukcjonizmu ekonomicystycznego pociągnęłoby za sobą włączenie do gospodarki i traktowanie jak elementów bazy ekonomicznej społeczeństwa, nie tylko jedzenia, spania, oglądania telewizji, czytania gazet i książek, lecz także odprawiania nabożeństw, ścigania przestępców, prowadzenia wojny, przeprowadzania eksperymentów naukowych, wykonywania muzyki. Każda z tych prac i każde z tych działań ludzkich dokonuje się przecież za pomocą dóbr materialnych, jest miejscem i formą konsumpcji tych dóbr.

O ile dwie pierwsze funkcje metodologiczne teorii środków produkcji materialnej: 1) identyfikacja struktury ekonomicznej, 2) wstępne określenie osobliwości poszczególnych rodzajów nadbudowy chronią badacza społeczeństwa jako całości przed wszelkim redukcjonizmem, nie wyłączając ekonomicystycznego, o tyle 3 i 4 z tych funkcji pozwalają dostrzec „racjonalny rdzeń”, ukryty w „mistycznych” skorupach redukcjonizmów. Pozwalają mu podjąć naukową analizę miejsca, jakie zajmują produkty określonych podstruktur w strukturze społeczeństwa jako całości. Trzecia funkcja metodologiczna teorii środków produkcji materialnej polega na użyciu tej teorii jako narzędzia badania sposobów wpływania gospodarki na poszczególne rodzaje nadbudowy, czwarta — przejawia się przez analizę sposobów wpływania struktur pozaekonomicznych na bazę społeczeństwa. W obu tych przypadkach jednym z zasadniczych sposobów warunkowania jest wpływ urzeczywistniający się za pomocą produktów, wytwarzanych przez daną podstrukturę formacji społeczeństwa.

Przystępując do analizy sposobów wpływania struktury środków produkcji materialnej na społeczeństwo jako całość musimy ze zrozumiałych względów poprzestać na cząstkowej i wstępnej realizacji tego zadania badawczego. Powinno jednak to wystarczyć dla wykazania, iż opinia o niestosowności materializmu historycznego w badaniu współczesnych społeczeństw zakłada wyniosłą pogardę dla najbardziej oczywistych i powszechnie znanych faktów obiektywnej rzeczywistości społecznej. Bez aprioryczno-spekulatywnych konstrukcji myślowych, pozwalających na ignorowanie tych faktów, nie mogłaby być ona w ogóle sensownie wypowiedziana.

V. SPOSOBY WARUNKOWANIA NADBUDOWY PRZEZ STRUKTURĘ ŚRODKÓW PRODUKCJI MATERIALNEJ

Struktura środków produkcji materialnej społeczeństwa, podobnie jak wszelka struktura społeczna, wpływa na inne struktury, na pozaekonomiczne regiony formacji społeczeństwa za pomocą swoich produktów. Produktem środków produkcji materialnej są dobra materialne. Materialna, przyrodniczo-historyczna natura tych produktów jest zasadniczym źródłem osobliwych dla struktury gospodarczej sposobów wpływania na wszystkie bez wyjątku, przejawy indywidualnego i zbiorowego życia ludzi. Dzięki materialności swoich produktów, środki produkcji materialnej wpływają na formację wszelkiego społeczeństwa:

1) poprzez przyrodnicze oddziaływanie na organizm- człowieka, na strukturę biopsychiczną jednostek ludzkich;

2) poprzez mechanizmy telicznego warunkowania, czyli poprzez występowanie w charakterze materialnych środków, jeśli nie wszystkich, to przytłaczającej większości ludzkich działań, przy tym w charakterze takich materialnych środków, bez których określone cele działania lub same działania nie mogą się urzeczywistnić;

3) poprzez mechanizmy myślowej reprodukcji cech obiektywnego świata, poprzez wpływanie za pomocą owych mechanizmów na treść i formę ludzkiego myślenia o świecie.

Zdolność wpływania za pomocą procesów przyrodniczych na organizm człowieka, na strukturę biopsychiczną wszystkich, bez wyjątku, ludzi żyjących w danym społeczeństwie, przysługuje przede wszystkim tej kategorii dóbr materialnych, którą są środki konsumpcji w najbardziej dosłownym sensie tego słowa.

Oczywiście sam fakt, że organizmy ludzkie, podobnie jak wszelkie organizmy żywe, nie mogą istnieć ani funkcjonować bez odżywiania się, nie jest odkryciem Marksa. Znany był ów fakt najstarszym przedstawicielom gatunku ludzkiego: jeśli nie neandertalczykowi, to na pewno człowiekowi z Crô-Magnon. Od wieków zdawali sobie też ludzie sprawę, że

sposób odżywiania się wywiera jakiś wpływ na całą strukturę biopsychiczną człowieka, nie tylko na ciało, lecz także na jego duszę.

Zasługa Marksa i Engelsa polega nie na odkryciu zależności struktury biopsychicznej ludzi od sposobu odżywiania się, lecz na dostrzeżeniu, że ten rodzaj powszechnie uznawanej zależności jest wymownym dowodem na to, że strukturze ekonomicznej należy przypisać zupełnie odmienną rolę w określaniu społeczeństwa jako całości, niż to czyniły wszystkie dotychczasowe ideologie, filozofie i teorie społeczeństwa. Taki sens mają znane słowa Engelsa, że „Marks odkrył prawo rozwoju dziejów ludzkich — ten prosty, przesłonięty dotychczas ideologicznymi nawarstwieniami fakt, że ludzie muszą przede wszystkim jeść, pić, mieszkać, zanim mają możliwość zajmowania się polityką, nauką, sztuką, religią itd., że przeto produkcja bezpośrednich materialnych środków utrzymania, a więc każdorazowy szczebel ekonomicznego rozwoju danego narodu albo danego okresu, stanowi podstawę, z której rozwijają się urządzenia państwowe, poglądy prawne, wyobrażenia estetyczne i nawet religijne danych ludzi, i z której wychodzić należy przy objaśnianiu tych zjawisk, nie zaś na odwrót, jak to dotąd robiono”⁸.

Nikt przed Marksem i Engelsem nie potrafił dostrzec w tym, mówiąc słowami Leszka Kołakowskiego, trywialnym fakcie⁹, jednego z ważkich

⁸ K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1949, s. 155.

⁹ Pojęcia „absurdu” i „banału” czyni L. Kołakowski zasadniczymi narzędziami swojej krytyki materializmu historycznego. Wynik tej krytyki jest przy tym niepodważalną konsekwencją przyjętej w jego pracy *Główne nurty marksizmu* metody interpretacji materializmu historycznego. Wszystko, co budzi w teorii Marksa wątpliwości L. Kołakowskiego, z czym się on nie zgadza, zostaje sprowadzone do absurdu, wszystko zaś to, co może on przejąć od Marksa i uczynić składnikiem własnych, pozytywnych poglądów na społeczeństwo jako całość i na nauki je badające — uzyskuje postać banału, postać ogólnikowej deklaracji (by nie rzec: deklamacji) teoretycznej.

A oto próbki tego rodzaju interpretacji i krytyki materializmu historycznego: „Jeśli zakłada on [materializm historyczny — St. K.K.], że wszystkie szczegóły ‚nadbudowy’ mogą być wyjaśnione jako produkty zapotrzebowania ze strony ‚bazy’, jest on gołosłownym i nie dającym się do przyjęcia absurdem. Jeśli z kolei rezygnuje, w duchu uwag Engelsa, z owej idei jednoznacznej determinacji jest prawdą zdrowego rozsądku”. Kilka stronic dalej L. Kołakowski bierze pod uwagę możliwość, że materializm historyczny jest próbą przezwyknięcia zarówno niedorzecznego monokauzalizmu, jak i pustego teoretycznie pluralizmu kauzalnego pisząc, że marksizm jako teoria wzajemnej zależności techniki, stosunków własności i kultury nie byłby prawdą trywialną „gdybyśmy umieli owe zależności wyrażać w postaci ilościowej, tj. mierzyć rozkład ilościowy różnych sił w życiu społecznym działających”. Ponieważ nie potrafimy jednak tego uczynić „w naszych wyjaśnieniach wypadków minionych, jak też w prognozach zdani jesteśmy na niepewne intuicje zdrowego rozsądku”. (L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie — rozwój — rozkład*, t. I, Paryż 1976, s. 371, 376). Krytyka L. Kołakowskiego kończy się więc jałowym agnostycyzmem: niemożliwa jest przekraczająca horyzonty zdroworozsądkowych intuicji naukowa teoria społeczeństwa jako całości.

dowodów na rzecz tezy, że wszystkie teorie społeczeństwa jako całości nie będą miały charakteru naukowego dopóty, dopóki nie uczynią przedmiotem rzetelnych badań struktury ekonomicznej i jej wpływu na wszelkie przejawy ludzkiego życia. Zresztą teza, iż sposób odżywiania się warunkuje strukturę biopsychiczną człowieka jest „prawdą trywialną” tylko wtedy, gdy pojmuje się ją nie w sposób naukowy, lecz zdroworozsądkowy, gdy się zadowala ogólnikowym, nie mającym żadnych konsekwencji naukowych i praktycznych, łaskawym przyznaniem, że sposób odżywiania się „jakoś tam wpływa” na strukturę biopsychiczną ludzi.

VI. PRZYRODOZNAWSTWO A PRZYRODNICZE WARUNKOWANIE ORGANIZMU LUDZKIEGO PRZEZ STRUKTURĘ ŚRODKÓW PRODUKCJI MATERIALNEJ

Dla potrzeb obiegowych, a zwłaszcza antymarksistowskich, filozofii i ideologii społeczeństwa być może wystarczy zdroworozsądkowa wiedza, że od ilości i jakości dóbr, które przyswaja sobie organizm zależy sama egzystencja biologiczna ludzi, długość ich życia, tempo procesu starzenia się, sprawność mięśni i mózgu, podatność na zmęczenie, samopoczucie, przynoszący zadowolenie lub będący powodem zmartwień wygląd zewnętrzny, sprawność seksualna, skłonność do pewnych chorób, wspomaganie chorego organizmu w procesie przezwyciężania przezeń choroby (występowanie pewnych rodzajów żywności w charakterze swobodnego lekarstwa). Nigdy nie wystarczała natomiast tego rodzaju obiegowa wiedza dla potrzeb przyrodniczych nauk o człowieku, a zwłaszcza medycyny. Sposób (mechanizm) warunkowania przez poszczególne rodzaje żywności określonych procesów fizjologiczno-psychicznych w organizmie człowieka przez całe stulecia pozostawał dla medycyny nieprzeniknioną tajemnicą. Poważną zmianę sytuacji w tej dziedzinie badań medycznych przyniosło dopiero odkrycie pierwiastków, powstanie chemii organicznej i nowoczesnej fizjologii układu nerwowego. Nie ulega wątpliwości, że jakościowo nowe perspektywy teoretyczne w naukowych badaniach nad wpływem sposobu odżywiania się na całą strukturę biopsychiczną ludzi otwierają dopiero najnowocześniejsze gałęzie biologii i neurologii, analiza organizmu człowieka na poziomie struktur międzykomórkowych i wewnątrzkomórkowych. Dzięki rozwojowi i odkryciom nowoczesnego przyrodzoznawstwa również właściwa materializmowi historycznemu teza o przyrodniczych mechanizmach warunkowania przez strukturę ekonomiczną wszelkich form życia indywidualnego i zbiorowego ludzi uzyskuje o wiele bardziej precyzyjny sens i o wiele większą wartość naukową niż to było wtedy, gdy Marks i Engels tworzyli swoją teorię formacji społeczeństwa. Z tego faktu wynika zaś wyraźnie, że materializm historyczny jako teoria badania współczesnych społeczeństw

wymaga dla swojego rozwoju integracji wyników nowoczesnego przyrodoznawstwa z wynikami nauk humanistycznych. Dostarcza on równocześnie zasadniczych przesłanek teoretycznych niezbędnych dla przeprowadzenia takiej integracji. Pozwala przy tym zrozumieć, że taka integracja nie może być dokonana jedynie na podstawie rezultatów uzyskanych przez współczesną humanistykę. Wymaga ona dosyć poważnej reorientacji całej współczesnej humanistyki, zarówno jeśli idzie o wybór problematyki badawczej, jak i metodę teoretyczną, a nawet techniki stosowane w badaniach empirycznych.

Jadło i napoje, towarzyszące im działania i wyobrażenia społeczne są od dawna przedmiotem żywych zainteresowań antropologii kulturowej i etnografii. Znacznie mniej uwagi poświęca społecznym funkcjom żywności współczesna socjologia lub ekonomia polityczna. Jeśli zaś to czyni, traktując np. rodzaje jadła i napoju lub komensalizm (współbiesiadnictwo) jako elementy sposobu życia oraz wskaźniki statusu i dystansów społecznych, to raczej mimochodem. Równie jednostronne, bo dotyczące przede wszystkim problemów choroby i zdrowia, jest zainteresowanie się dobrami żywnościowymi ze strony Socjologii medycyny. Nie istnieje natomiast, stworzoną bezpośrednio do potrzeb analizy społeczeństwa jako całości, taka socjologia jedzenia i napoju, która by czyniła swoim obiektem badawczym całokształt funkcji społeczno-kulturowych, odgrywanych przez „nasz chleb powszedni” w życiu społeczeństw współczesnych.

Integrację wyników nowoczesnego przyrodoznawstwa z tezami materializmu historycznego o określeniu formacji społeczeństwa przez strukturę ekonomiczną, integrację rezultatów uzyskanych dotąd przez współczesne kierunki i szkoły humanistyki niemarksistowskiej, wreszcie zainicjowanie nowego typu badań nad współczesnymi społeczeństwami, specjalnie zaprojektowanych i przeprowadzonych dla potrzeb rozwojowych materializmu historycznego, zakłada też analiza innych sposobów wpływania struktury środków produkcji materialnej na pozakonomiczne sektory formacji społeczeństwa.

Dla potrzeb rozwojowych materializmu historycznego nie wystarczy, przy analizie przyrodniczego warunkowania struktury biopsychicznej jednostek ludzkich przez takie produkty struktury gospodarczej, jak: dom, mieszkanie czy odzież, przypominanie oczywistych dla myślenia potocznego prawd, iż dzięki uzyskanym w procesie produkcji właściwościom przyrodniczym dom mieszkalny uniezależnia w znacznym stopniu organizm człowieka od zmian pór roku, wahań temperatury, od przyrodniczego następstwa okresu dnia i nocy, pozwalając dzięki światłu elektrycznemu przedłużyć czas dnia i skrócić czas nocy, że chroni lub nie chroni dostatecznie układu nerwowego przed hałasem, że zapewnia lub nie zapewnia zdrowego snu, regenerującego wydatkowaną w pracy energię psychiczną i fizyczną, że wielkość i położenie domu lub mieszkania warunkuje takie procesy czysto biologiczne, jak: oddychanie, obec-

ność lub nieobecność określonych pierwiastków chemicznych w organizmie człowieka, wreszcie takie „stany duszy”, jak: zadowolenie, dobre samopoczucie, znużenie czy apatia. Niezbędne jest natomiast maksymalne wykorzystanie przy tego rodzaju analizie rezultatów współczesnego przyrodoznawstwa, zwłaszcza jego najnowocześniejszych działów, zajmujących się badaniem niedostępnych zwykłemu oglądowi zmysłowemu mikrostruktur i mikroprocesów przyrody. Dopiero w świetle współczesnej wiedzy o materii przyrodniczej i o ludziach jako istotach przyrodniczych można zrozumieć, że surowce, z których są zbudowane nasze mieszkania, odzież, która zapośrednicza liczne procesy przyrodnicze między naszym ciałem a otoczeniem, przedmioty materialne, z których musimy korzystać przy wykonywaniu większości domowych działań o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym, materialne środki pokonywania przestrzeni, oddzielającej nasz dom od miejsca pracy, wreszcie wszystkie dobra materialne, które są koniecznym warunkiem możliwości i efektywności naszej pracy codziennej, niezależnie od tego czy jest to praca w sferze produkcji materialnej, czy też znajduje się ona daleko poza tą sferą, że wszystkie te dobra materialne, z którymi nawiązujemy kontakt w różnych porach dnia i nocy, nie są wyłącznie biernymi elementami naszej codziennej egzystencji, nie są jedynie naszymi mniej lub bardziej posłusznymi i niezawodnymi sługami, lecz wywierają za pośrednictwem niedostrzegalnych gołym okiem procesów przyrodniczych (np. promieniowanie różnego typu, ultradźwięki) nieustanny, aktywny wpływ na całą naszą osobowość biopsychiczną, zarówno na nasze ciało, jak i na naszą duszę.

Nowoczesne przyrodoznawstwo nie tylko pośrednio potwierdza słuszność właściwej materializmowi historycznemu tezy o warunkowaniu przez strukturę ekonomiczną społeczeństwa wszystkich bez wyjątku przejawów ludzkiego życia i działania, lecz dostarcza także takich narzędzi analizy, które pozwalają dokładnie zrozumieć przyrodnicze mechanizmy tego warunkowania oraz wskazują, że najskuteczniejsza zmiana niekorzystnych dla zdrowia i życia ludzkiego sposobów wpływania środków produkcji materialnej na strukturę biopsychiczną człowieka może być dokonana jedynie poprzez przemiany w sferze samej struktury środków produkcji materialnej.

Jeśli uznamy przyrodnicze oddziaływanie na organizm ludzki i na całą strukturę biopsychiczną ludzi takich dóbr materialnych jak: 1) środki żywności, 2) odzież, 3) dom mieszkalny, 4) meble, 5) materialne środki przebiegających w domu działań ekonomicznych i nieekonomicznych, 6) materialne środki pozadomowej rozrywki, rekreacji i odpoczynku, 7) materialne środki pracy zarobkowej w sferze produkcji materialnej i poza tą produkcją, 8) materialne środki pokonywania przestrzeni, za typowe sposoby przyrodniczego wpływania struktury ekonomicznej społeczeństwa na wszelkie przejawy życia ludzkiego, to nie ulega wątpli-

wości, że struktura ekonomiczna określa za pomocą tych mechanizmów — na przekór wszystkim spekulatywno-apriorycznym argumentom o nie-stosowalności materializmu historycznego w badaniu społeczeństw współczesnych — zarówno burżuazyjną, jak i socjalistyczną formację społeczeństwa. Rola tych mechanizmów w procesie warunkowania społeczeństwa jako całości przez strukturę ekonomiczną jest przy tym we współczesnym świecie o wiele większa niż była w społeczeństwach, które znali i badali Marks, Engels i Lenin. Dzieje się tak m. in. z następujących powodów: 1) w wieku XIX mniejszą rolę odgrywały w produkcji dóbr materialnych surowce syntetyczne a większą naturalne; 2) zmiany w procesach produkcji nie były tak szybkie i tak szeroko obejmujące i przekształcające wszelkie sfery życia ludzkiego, jak to ma miejsce obecnie; 3) podział pracy był mniej zaawansowany, co pociągało większą niezależność poszczególnych indywidualów od funkcjonowania struktury gospodarczej jako całości lub od funkcjonowania najbardziej strategicznych, dynamicznych jej aspektów; 4) mniejsza była różnorodność i liczba dóbr materialnych.

Z tych samych względów także dwa pozostałe wielkie sposoby wpływania struktury ekonomicznej na poszczególne rodzaje nadbudowy: 1) wpływanie za pomocą warunkowania telicznego, 2) wpływanie za pomocą myślowej reprodukcji cech obiektywnego świata, nie tylko występują we współczesnych społeczeństwach socjalistycznych i kapitalistycznych, lecz odgrywają w nich o wiele większą rolę niż w epoce Marksa, Engelsa i Lenina.

VII. WARUNKOWANIE TELICZNE. MYŚLOWA REPRODUKCJA ŚWIATA JAKO SPOSÓB WARUNKOWANIA NADBUDOWY PRZEZ ŚRODKI PRODUKCJI MATERIALNEJ

Warunkowanie teliczne — jak już o tym wspominaliśmy — polega na występowaniu określonych dóbr materialnych w charakterze takiego środka urzeczywistniania celów określonych działań ludzkich, który: 1) jest warunkiem koniecznym i niezastępowalnym danego działania lub 2) który zwiększa efektywność danego działania tzn. pozwala osiągnąć za jego pomocą lepsze ilościowo i jakościowo rezultaty lub 3) który redukuje wysiłek fizyczny i psychiczny indywidualum wykonującego owo działanie.

Na rzecz tezy, że teliczny sposób warunkowania społeczeństwa jako całości przez strukturę ekonomiczną odgrywa dzisiaj nie mniejszą, lecz większą rolę niż w czasach, kiedy Marks i Engels tworzyli swój materializm historyczny, można przytoczyć setki faktów. Musimy jednak porzucić na wskazaniu kilku typowych przykładów.

Za życia Marksa i Engelsa — i to nie tylko w społeczeństwach nie-industrializowanych i rolniczych — dotarcie z domu do miejsca pracy

wymagało bardzo często jedynie użycia naturalnych organów i funkcji ludzkiego ciała: zdolności poruszania się; dziś niezbędne są dla realizacji tego celu skomplikowane środki transportu. Urzędom, wydawnictwom książek i gazet wystarczała, dla wykonania wielu procesów materialnej obiektywizacji myśli ludzkiej, wyposażona w umiejętność kaligraficznego pisania siła robocza człowieka. Dzisiaj ten sam proces wymaga wielu maszyn (od maszyn do pisania poczynając na komputerach kończąc). Proces zastępowania przez materialne środki pracy coraz większej liczby czynności fizycznych, psychicznych i umysłowych indywiduów ludzkich występuje we wszystkich bez wyjątku rodzajach nadbudowy społeczeństw współczesnych o wiele szerzej i intensywniej niż to miało miejsce w czasach Marksa. Potęgowanie się owego procesu możemy obserwować w pracy instytucji wojskowych i w pracy pracowników aparatu wymiaru sprawiedliwości, w instytucjach naukowych i w szkołach niższego i średniego szczebla, w kościołach i w sektach religijnych, w sferze tworzenia i w sferze upowszechniania dzieł sztuki, w pracy lekarza, pielęgniarki i w pracy gospodyni domowej, w świecie usankcjonowanych prawem działań zarobkowych i w świecie przestępstwa, grabieży i rozboju, w zachowaniach dorosłych i w zachowaniach dzieci. Za życia Marksa, a nawet Lenina, możliwe były poważne, a nawet przełomowe odkrycia badawcze w dziedzinie przyrodoznawstwa, dokonywane za pomocą bardzo skromnych materialnych środków pracy naukowej, zbliżonych swoim charakterem do warsztatu rzemieślniczego. Dziś materialne środki badań naukowych, niezbędne dla przeprowadzania eksperymentów w fizyce i biologii, takie jak np. reaktory atomowe, mikroskopy elektroniczne, nie mówiąc już o sztucznych satelitach i raketach pokonujących przestrzeń pozaziemską, wymagają coraz częściej istnienia specjalnych gałęzi przemysłu. W epoce Marksa materialne środki pracy lekarzy można było liczyć w dziesiątkach, najwyżej w setkach. We współczesnej medycynie polskiej stosuje się natomiast ponad 12 tysięcy różnych materialnych środków pracy: narzędzi, aparatów, maszyn, w tym tak skomplikowane produkty nowoczesnego przemysłu, jak sztuczne nerki, serca, tamografy komputerowe.

Tylko dla myśli metafizyczno-idealistycznej, która zakłada nieprawomocnie, że jeśli wzrasta wpływ zjawiska x na zjawisko y , to musi temu zawsze towarzyszyć zmniejszanie się wpływu zjawiska y na x , wzrost wpływu nauki na struktury gospodarcze dzisiejszych społeczeństw może być oznaką zmniejszenia się zależności nauki od procesów produkcji materialnej. Nie tylko rzeczywiste stosunki między nauką a produkcją we współczesnym świecie, lecz także setki występujących w życiu codziennym procesów oddziaływania wzajemnego między różnymi strukturami wskazują na fałszywość tego założenia. Na przykład proces tworzenia poematu o węglu pozostaje w stosunku nieporównywalnie większej autonomii, niezależności, wobec właściwości fizyczno-chemicznej.

micznych węgla niż proces produkcji kilofa lub kombajnu węglowego, a przecież te właśnie różnice w stosunku autonomii sprawiają, że za pomocą kilofa lub kombajnu mogą ludzie kruszyć i przenosić węgiel, a nie są tego w stanie uczynić za pomocą poematu.

We współczesnych społeczeństwach nie tylko nie maleje, lecz nieporównywalnie wzrasta w stosunku do epoki Marksa i Lenina rola trzeciego wielkiego sposobu warunkowania nadbudów nieekonomicznych przez strukturę środków produkcji materialnej. Nazwaliśmy go warunkowaniem za pomocą myślowego reprodukowania cech obiektywnego, pozamyślowego świata. Ten typ wpływania środków produkcji materialnej na społeczeństwa nowoczesne przejawia się zarówno poprzez takie powszechnie znane fakty co nie znaczy, że są one dostatecznie naukowo zbadane i wyjaśnione) jak: proces wzbogacania się języków jako produkt powstawania nowych przedmiotów, nowych środków pracy materialnej i nowych rodzajów dóbr przez nie wytwarzanych, proces umiędzynarodowienia się języków, sposobów myślenia, niemożliwość dokonania jakiegokolwiek literackiego opisu współczesności bez opisu towarzyszących prawie wszystkim ludzkim działaniom dóbr materialnych — wytworów nowoczesnego procesu produkcji materialnej, jak i poprzez fakty nieco mniej banalne, takie jak: świadomie podejmowane próby wprowadzenia do sztuki nowych form muzycznych, nowych stylów poezji, plastyki, związane ze świadomym wysuwaniem i uzasadnianiem takiego programu artystycznego, w którym akcentuje się fakt, że świat współczesny jest w większym stopniu światem wytworzonym przez środki produkcji materialnej niż przez spontaniczne siły przyrody. Wpływanie struktury środków produkcji materialnej na formacje nowoczesnych społeczeństw za pomocą mechanizmów myślowej reprodukcji przejawia się nie tylko poprzez próby swoistego uprzemysłowienia procesu produkcji niepowtarzalnych dóbr duchowych (muzyka elektroniczna, wiersze i obrazy produkowane przez komputery), lecz także w czynieniu, najczęściej nie uświadomionym, określonego typu środków produkcji modelem opisu i interpretacji całej przyrody, miejsca człowieka we wszechświecie, społeczeństw dawnych i dzisiejszych, wreszcie natury biopsychicznej i społecznej ludzi. Na takie skomplikowane postacie warunkowania treści i formy świadomości społecznej przez strukturę środków produkcji materialnej zwracał uwagę Marks, gdy pisał że Kartezjusz widząc w zwierzętach bezduszne automaty spoglądał na nie oczyma człowieka epoki manufaktury. Z podobnym zjawiskiem mielibyśmy do czynienia wówczas, gdyby okazało się trafnym mniemanie, że źródłem wielu trudności w teorii ewolucji, w badaniu historii świata zwierzęcego było ujmowanie tego świata za pomocą modeli myślowych, które odzwierciedlały taką epokę gospodarczą, w której nie znano elektroniki i w której uchodziło za rzecz oczywistą, iż duża maszyna jest na ogół bardziej wielofunkcyjna, „postępowa” i „rozsądna” niż maszyna mała.

Szczególnie dobitnym przykładem warunkowania, za pomocą mechanizmu myślowej reprodukcji treści i formy myślenia ludzkiego przez strukturę środków produkcji materialnej, jest rola odgrywana we współczesnej humanistyce przez takie style myślenia, jak tendencja do cybernetyzacji i matematyzacji nauk społecznych, różne wersje mechanicyzmu i scjentyzmu oraz wszelkie ideologie i filozofie antytechnicyzyczne i antytechnokratyczne. Przytoczone wyżej przykłady wskazują m. in., że pytanie: jak gospodarka wpływa na treść i formę myślenia ludzkiego? odsyła nas do zasadniczych problemów socjologii wiedzy. Wskazują one też miejsce spotkania materializmu historycznego z dorobkiem dawnej i współczesnej socjologii poznania pozanaukowego i naukowego.

VIII. SPOSOBY WPLYWANIA NADBUDOWY NA STRUKTURĘ GOSPODARCZĄ SPOŁECZEŃSTWA

Podobnie jak przyrodoznawstwo i medycyna nie zadowolili się potwierdzeniem znanej od wieków myśleniu potocznemu prawdy o wpływie odżywiania się na całą strukturę biopsychiczną ludzi, lecz podjęły drobiazgowo i dokładne badania nad sposobami dokonywania się owego wpływu, tak też materializm historyczny nie poprzestaje na potwierdzeniu obiegowych mniemań i przekonań o istnieniu wpływu nieekonomicznych struktur życia społecznego ludzi na gospodarkę, lecz stawia w centrum swoich zainteresowań teoretyczno-empirycznych naukową analizę sposobów (mechanizmów) wpływania poszczególnych rodzajów nadbudowy na bazę ekonomiczną społeczeństwa. Dotychczasowa prezentacja funkcji metodologicznych, spełnianych przez teorię środków produkcji materialnej w badaniu społeczeństwa jako całości, pozwala zauważyć, że badanie sposobu wpływania jednej struktury życia społecznego ludzi na inną taką strukturę polega m. in.: 1) na wskazaniu środka nawiązywania kontaktu struktury warunkującej ze strukturą warunkowaną 2) na wskazaniu takiego elementu struktury warunkowanej, który jest miejscem efektywności struktury warunkującej, czyli na wskazaniu w strukturze warunkowanej miejsca efektywności struktury warunkującej; 3) na wskazaniu procesu zapewniającego bezpośredni wpływ elementu struktury warunkującej na wewnętrzne elementy struktury warunkowanej, czyli na wskazaniu nosiciela efektywności struktury warunkującej wewnątrz struktury warunkowanej.

Znaczna część, jeśli nie większość, rodzajów nadbudowy społeczeństwa ma charakter antropowych struktur społecznych¹⁰ czyli takich struktur, których nieodłącznym elementem są ludzie i ich czynności lub

¹⁰ Dokładniej omawiam to pojęcie w artykule *O przedmiocie badawczym materializmu historycznego*, w: *Świadomość i rozwój*, red. J. Lipiec, Kraków 1980.

mówiąc dokładniej ma charakter struktur składających się z prac i działań nieprodukcyjnych czyli pozaekonomicznych oraz z materialnych i duchowych środków tego rodzaju prac i działań¹¹. Wpływ antropowych struktur nadbudowowych na strukturę środków produkcji materialnej dokonuje się m. in. za pomocą zobiektywizowanych w stosunku do indywiduów dóbr duchowych, za pomocą pewnego rodzaju struktur przedmiotowych.

W społeczeństwach socjalistycznych, podobnie jak we wszelkich społeczeństwach nowoczesnych, za pomocą określonych dóbr duchowych nawiązują kontakt ze strukturą środków produkcji materialnej takie rodzaje nadbudowy, jak: nauki przyrodnicze, sztuka, nauki społeczne oraz inne rodzaje świadomości społecznej. Sposób Wpływania danej postaci nadbudowy na strukturę środków produkcji materialnej zależy jednak nie tylko od możliwości względnie trwałej obiektywizacji wytwarzanych przez nią produktów duchowych, lecz przede wszystkim od tego, jakie elementy struktury środków produkcji mogą stanowić dla niej miejsce jej efektywności, a więc od określonych cech przyrodniczo-histerycznych i społeczno-histerycznych samej struktury środków produkcji materialnej. Dzięki temu stanowi rzeczy analiza określonych elementów struktury środków produkcji materialnej i określonych stosunków warunkowania między tymi elementami ze względu na to, czy są one, czy też nie są miejscami efektywności poszczególnych rodzajów nadbudowy pozwoli nam uzyskać dosyć precyzyjne wskaźniki wpływu poszczególnych rodzajów nadbudowy na środki produkcji materialnej społeczeństwa.

Elementem środków produkcji wszelkich społeczeństw ludzkich są przedmioty pracy materialnej. W nowoczesnych społeczeństwach stanowią one miejsce efektywności przede wszystkim określonych gałęzi nauk przyrodniczych. Efektywność ta przejawia się jako występowanie określonych produktów nauki w charakterze koniecznego warunku reprodukcji i rozwoju określonych przedmiotów pracy materialnej, czyli koniecznego warunku odtwarzania stosowanych już w produkcji oraz powstania nowych przedmiotów pracy materialnej (np. włączanie do struktury środków produkcji nowoodkrytych bogactw mineralnych, nowych surowców). Nosicielami tego rodzaju efektywności nadbudowy nauk przyrodniczych wewnątrz struktury środków produkcji materialnej są duchowe środki pracy materialnej. Nie ulega wątpliwości, że tak określony sposób wpływania zjawisk niegospodarczych na strukturę ekonomiczną nie przysługuje wszystkim bez wyjątku postaciom nadbudowy. Nie uczestniczą w zasadzie w bezpośrednim procesie odtwarzania starych i wytwarzania nowych przedmiotów pracy materialnej i nie obiektywizują się w tych przedmiotach ani nadbudowa prawnopolityczna, ani

¹¹ Por. artykuł cytowany w przypisie 2.

pewne gałęzie sztuki (tradycyjne malarstwo, muzyka, literatura), ani filozofia, ani wychowanie i nauczanie, ani nawet nauki ekonomiczne.

Podobne różnice w sposobach wywierania wpływu poszczególnych rodzajów nadbudowy na strukturę ekonomiczną ujawnią się równie wyraźnie wtedy, gdy weźmiemy pod uwagę materialne środki pracy materialnej jako miejsce efektywności określonych nadbudów społeczeństwa. W analizie tego problemu okaże swoją użyteczność dokonany w innym moim artykule podział materialnych środków pracy materialnej na bezpośrednie i pośrednie środki tej pracy. W procesie odtwarzania starych i wytwarzania nowych bezpośrednich środków pracy materialnej będziemy mogli dostrzec ekonomiczną efektywność nie tylko nauk przyrodniczych, lecz także sztuki. Wtedy, gdy w produkcji środków pracy materialnej bierze się pod uwagę nie tylko ich sprawność techniczną, lecz także określone walory estetyczne, nowoczesne środki pracy materialnej stają się coraz częściej obiektywizacją produktów sztuki, głównie ze względów ekonomicznych. Wyposażenie środków pracy materialnej w określone walory estetyczne podnosi bowiem ich konkurencyjność na rynkach wymiany towarowo-pieniężnej.

Odrębnym narzędziem badania efektywności gospodarczej sztuki staje się natomiast szczególnie wyraźnie kategoria pośrednich środków pracy materialnej, obejmująca przedmiotowe warunki pracy (m. in. budynki, hale fabryczne). Ten rodzaj środków pracy materialnej jest bowiem miejscem efektywności wewnątrz struktury środków produkcji tak ważnej gałęzi sztuki, jak architektura.

Nowe sposoby wywierania wpływu poszczególnych rodzajów nadbudowy na bazę ekonomiczną społeczeństwa dostrzeżemy wtedy, gdy dokonamy podziału dóbr materialnych na środki produkcji materialnej i środki konsumpcji lub na środki konsumpcji produkcyjnej i środki konsumpcji nieprodukcyjnej. Okaże się wówczas, że w roli duchowego środka pracy materialnej, koniecznego dla wytworzenia środków konsumpcji nieprodukcyjnej określonego rodzaju, muszą lub mogą wystąpić nie tylko nauki przyrodnicze i sztuka (np. przy produkcji mebli, odzieży i całego zespołu artykułów codziennego użytku), lecz także określona wiedza wojskowa (przy produkcji środków przemocy materialnej), filologia klasyczna (przy produkcji podręczników w języku greckim lub łacińskim), muzykologia (przy produkcji instrumentów muzycznych), elementy doktryny religijnej (przy produkcji materialnych przedmiotów kultu religijnego).

Jeszcze inne sposoby warunkowania bazy ekonomicznej przez nadbudowę społeczeństwa dostrzeżemy wtedy, gdy weźmiemy pod uwagę nie poszczególne elementy struktury środków produkcji materialnej społeczeństwa, lecz stosunki warunkowania, a zwłaszcza stosunki kooperacji prostej i rozwiniętej, występujące między tymi elementami. Stosunki warunkowania między przedmiotami i środkami pracy materialnej sta-

nowią bowiem miejsce efektywności wewnątrz struktury środków produkcji takich rodzajów nadbudowy jak nauki ekonomiczne, prawo i nauki prawne, wreszcie tych wszystkich dyscyplin humanistyki, które zajmują się procesami przebiegu i organizacji pracy materialnej.

IX. UWAGI KOŃCOWE

Dokonana wyżej analiza czterech funkcji metodologicznych, spełnianych przez teorię środków produkcji materialnej w badaniu społeczeństwa jako całości, zawiera równocześnie zasadnicze przesłanki niezbędne dla użycia tej teorii jako narzędzia badania sposobu warunkowania przez strukturę ekonomiczną danego społeczeństwa efektywności pozaekonomicznej różnych postaci nadbudowy. Nie będziemy jednak podejmowali w tym artykule nawet bardzo prowizorycznej próby przedstawienia tej nowej problematyki badawczej.

Sądźmy, że to wszystko, co powiedzieliśmy dotąd o tak stosunkowo prostym elemencie materialistyczno-historycznej teorii bazy ekonomicznej społeczeństwa, jakim jest teoria środków produkcji materialnej wystarczy, by uznać za częściowo przynajmniej uzasadnione następujące wnioski ogólne:

1) Naczelna teza materializmu historycznego głosząca, że struktura ekonomiczna określa formację każdego społeczeństwa jest dzisiaj o wiele bardziej „praktycznie prawdziwa” niż była w epoce Marksa i Engelsa, a nawet Lenina.

2) Materializm historyczny uważa rozwój środków produkcji materialnej za jedno z wielkich praw rozwoju społeczeństwa, gdyż przekształcenie się środków produkcji materialnej pociąga nieuchronnie za sobą: a) zmianę stosunku ludzi wobec przyrody i sposobów wpływania przyrody na społeczeństwo ludzkie, b) zmianę elementów i stosunków warunkowania między nimi wewnątrz struktury ekonomicznej społeczeństwa, c) zmianę elementów i stosunków warunkowania między nimi wewnątrz wszystkich, bez wyjątku, struktur nadbudowowych, d) zmianę sposobów wpływania bazy ekonomicznej na poszczególne rodzaje nadbudowy, e) zmianę sposobów efektywności ekonomicznej poszczególnych rodzajów nadbudowy społeczeństwa, f) zmianę efektywności pozaekonomicznej poszczególnych postaci nadbudowy.

3) Podstawowe kategorie i twierdzenia teoretyczne materializmu historycznego nie tylko mogą być zastosowane w badaniu formacji społeczeństw socjalistycznych, lecz pozwalają uzyskać taką wiedzę o globalnych strukturach tych społeczeństw, jakiej nie są w stanie dostarczyć inne szkoły i kierunki humanistyki współczesnej.

4) Całościowa wiedza o gospodarce i jej stosunkach z ogółem pozaekonomicznych struktur społeczeństw socjalistycznych, którą będzie moż-

na uzyskać za pomocą materializmu historycznego, nie będzie miała charakteru wyłącznie ideologicznego, nie będzie jedynie narzędziem obrony intelektualnej socjalizmu przed jego przeciwnikami i narzędziem krytyki współczesnych ideologii burżuazyjnych i drobnomieszczańskich, lecz okaże się przede wszystkim przydatna w codziennej praktyce budownictwa socjalistycznego.

Dalsze i mocniejsze argumenty na rzecz tych wniosków może jednak przynieść dopiero taka analiza, która nie poprzestanie na badaniu struktury środków produkcji materialnej, lecz obejmie bardziej skomplikowane podteorie marksistowskiej teorii bazy ekonomicznej społeczeństwa, a więc: 1) teorię sił wytwórczych społeczeństwa czyli stosunków warunkowania między środkami produkcji materialnej a tymi rodzajami prac produkcyjnych (bezpośrednio i pośrednio produkcyjnych), które są niezbędnym warunkiem funkcjonowania tych środków produkcji; 2) teorię sposobów produkcji, czyli stosunków warunkowania między różnymi rodzajami własności ekonomicznej (zwłaszcza własności środków produkcji materialnej i własności obsługującej je siły roboczej) a określonymi typami sił wytwórczych; 3) teorię klas i warstw społecznych. Dopiero po użyciu każdej z tych teorii jako 1) narzędzia identyfikacji gospodarki, 2) narzędzia dalszego określania osobliwości poszczególnych rodzajów nadbudowy społeczeństwa, 3) narzędzia badania sposobów wpływania bazy na nadbudowę, 4) narzędzia badania sposobów wpływania poszczególnych rodzajów nadbudowy na gospodarkę, 5) narzędzia badania sposobów warunkowania przez gospodarkę pozaekonomicznej efektywności poszczególnych nadbudów, materializm historyczny przynieść może taką całościową wiedzę o gospodarce współczesnej, która będzie równocześnie wiedzą o współczesnych społeczeństwach jako całościach organicznych.

FUNCTIONS OF THE THEORY OF MATERIAL PRODUCTION MEANS IN STUDIES ON THE FORMATION OF MODERN SOCIETIES

Summary

The article brings the first series of arguments for the interpretation of a thesis, inherent in the historical materialism, on defining a social formation by the economic structure. That proposition was put forward in the treatise on "The Theory of Material production Means and the Modern Societies" (Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny nr 3/82).

Application of the theory of means of production, as a tool to identify economy, results in questioning the common opinion that a role of State is increasing in the socialist societies along with the diminishing range and importance of the economic structure. When that theory is applied as a method of initial definition of peculiarities of extraeconomic structures of the social formation one is able to criticise the common concept of State. The Marxist notion of legal and political superstructure can not be reduced to the colloquial term of "State".

The author distinguishes three large processes by which the structure of production means is conditioning all the extraeconomic regions of the social formation: 1) natural effect of material goods- manufactured by means of production on a biological organism of a human being (analysis of that process implies the application of historical materialism along with the discoveries of modern natural), 2) tellic conditioning (linking the historical materialism with problems of modern theories of social action, practice and "humanistic sociologies" as opposed to the sociological naturalism), 3) mental reproduction of the objective world (analysis of that process assumes materialistic and historical sociology of knowledge, the sociology of extrascientific and scientific cognition).

Application of the theory of means of production as a tool examing the influence of some non- economic structures on the economic structure allows a transition from formulating pre-scientific queries: can law, science, art and ideas influence the economy? to scientific questions: what are the processes which account for the influence of a superstructure on a base? The exact indicators of that influence can also be seen. The analysis of the position of economy on the formation of modern societies indicates at numerous arguments bearing on the merits of the proposition that the historical materialism has presently more significance for the scientific study of economy as a whole, and of society as a whole than it used to have in the times of Marx and Lenin.

Tłumaczenie własne Autora